

ФРАЗЕОЛОГІЯ

**ФРАЗЕОЛОГІЯ ТВОРУ
ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША „ЧОРНА РАДА”**

doi: 10.12958/2227-2631-2019-2-41-104-118

Ірина Глуховцева,

кандидат філологічних наук, доцент

кафедри української філології та журналістики

Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

<https://orcid.org/0000-0002-3265-4733>

У статті систематизовано відомості про фразеологічні одиниці роману Пантелеймона Куліша „Чорна Рада”, вивчено їх в етнолінгвістичному аспекті, реалізовано часовий і просторовий розгляд стійких сполучень слів як культурного феномену художнього твору.

Авторка доводить, що ідейно-естетичний план роману репрезентують більше 260 фразеологізмів. Письменник використав біля 35 паремій, більшість яких прославляє козацьку звитягу, актуалізує цінності, характерні для козаків кінця XVII ст. З допомогою паремій митець висловлює віру в краще майбутнє; демонструє складність життєвих ситуацій; роз’яснює сутність козацьких уподобань; засуджує поведінку козаків, які змовляються проти громади, а також тих, які займають пасивну позицію; образно характеризує поведінку дійових осіб. З допомогою окремих паремій П. Куліш формулює закономірності, помічені людством упродовж тривалого часу, які й нині виконують закладену в них дидактичну функцію. Емоційність мовлення дійових осіб позначена вживанням проклять.

Центральне місце у фраземіконі твору займають одиниці соматичного культурного коду, які допомагають передати психологічний стан героїв твору, складність людських почуттів, вербалізують причини й ознаки дії. Фраземи антропоного культурного коду покликані характеризувати дійових осіб, описувати суспільну ситуацію, демонструвати доказовість мовлення. Стійкі сполучення слів релігійного та демонологічно-антропоморфного етносубкоду виконують переважно функцію експресивізації, вони актуалізовані у звертаннях, цитатах релігійної тематики, традиційних побажаннях, прокляттях тощо.

Темпоральне прочитання фразеології роману „Чорна рада” засвідчує, що автор передусім прославляє козака як справжнього лицаря. Минувшина постає в романі завдяки використанню приказок про історичні значущі бойові подвиги наших прашурів; згадки про особливості натурального ведення господарства, торгівлі; уведення в стійкі сталі звороти назв посад, колишніх державних установ, згадування про давні способи покарання зрадників. Просторове

прочитання тексту роману виявлене в тому, що автор намагається відобразити в ньому особливості усного побутового мовлення вихідців з різних ареалів України.

Загалом письменник використав енциклопедійно-пізнавальний, лінгвістичний та дидактичний потенціал фразеологічних одиниць, ужитих у романі, для створення фольклорно-генетичного варіанта національного письменства, фольклоризації мовлення дійових осіб та авторських відступів.

Ключові слова: фразеологія, фразема, соматичний культурний код, антропний культурний код, релігійний та демонологічно-антропоморфний етносубкод.

The article systematizes information about phraseological units of Panteleimon Kulish's novel „The Black Council”, studied them in ethno-linguistic aspect, implemented temporal and spatial consideration of stable word combinations as a cultural phenomenon of artistic creation.

The author proves that the ideological and aesthetic plan of the novel is represented by more than 260 phraseologisms. The writer used about 35 paremias, most of which glorify Cossack whirlwind, actualizing the values characterized for Cossacks at the end of the eighteenth century. With the help of paremias, the writer expresses his belief in a better future; demonstrates the complexity of life situations; explains the essence of Cossack preferences; condemns the behavior of Cossacks who conspire against the community, as well as those who take a passive position; figuratively characterizes the behavior of the actors. With the help of individual paremias, the writer formulates the regularities observed by mankind for a long time, which still fulfill the didactic function laid down in them. The emotionality of the actors' speech is indicated by the use of the curse.

The central part in the phrasemicon of the work take place the units of somatic cultural code that help convey the psychological state of the heroes of the work, the complexity of human feelings, verbalize causes and signs of action. Phrases of anthropic cultural code are intended to characterize the actors, describe the social situation, demonstrate the veracity of the actors' speech. Persistent combinations of words of religious and demonologically-anthropomorphic ethnosubcode serve mainly the function of expressivization, they are actualized in references, quotations of religious subjects, traditional wishes, curses, etc.

In general, the writer has used the encyclopedia-cognitive, linguistic and didactic potential of phraseological units used in the novel to create a folklore-genetic version of national writing, folklore speech of actors, and authorial digression.

Key words: phraseology, phrase, somatic cultural code, anthropic cultural code, religious and demonologically-anthropomorphic ethnosubcode.

Вступ. Пантелеймон Куліш – патріот України, борець за розвиток і утвердження самобутності українського народу. У своїй творчості він зумів поєднати дві тенденції: 1) „до осмислення національної історії, народної культури, до творення фольклорно-генетичного варіанта національного письменства” і 2) „до опанування загальнолюдським культурним досвідом і формування європейської літературної моделі, котра включала й фольклоризацію як необхідний історичний етап свого розвитку” (Нахлік, 1994, с. 5 – 6).

Роман Пантелеймона Куліша „Чорна рада” – виняткове явище в класичній українській прозі. Не випадково І. Франко назвав його „найліпшою історичною повістю в нашій літературі”. Яскравість образів, майстерність композиції, щедре використання народнопоетичних та фольклорних мовних джерел – усе це забезпечило роману „Чорна рада” гідне місце в спадщині української класичної літератури. Підзаголовок роману „Хроніка 1663 року” акцентує увагу на тому, що письменник зосереджується на суперечностях доби: між простими козаками і старшиною, між міщанами і шляхтичами, між городовими козаками і запорожцями. Визначальним сюжетним прийомом роману є дорога, у яку вирушає козак Шрам зі своїм сином Петром, прямуючи з Правобережної України до Лівобережної до Якіма Сомка. Він дає змогу показати широку панораму народного життя, різні стани, верстви населення, ознайомити і героїв твору, і читачів із тим, як і чим живе й дихає народ, складними соціальними проблемами тогочасності. Твір містить 18 розділів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роман „Чорна рада” „був об’єктом дослідження українських мовознавців (серед них І. Білодід, Г. Їжакевич, С. Єрмоленко, В. Красавіна, Н. Слободянюк)”, які вивчали функції архаїчної лексики, висвітлювали принципи стилізації художнього мовлення, аналізували фольклорні елементи як засоби часових і локальних характеристик в історичному тексті (Коновалова, 2010, с. 12). Наразі мова твору описана достатньою мірою, оскільки вона стала предметом і лінгвокогнітивних студій (зокрема: Н. Бойко репрезентувала мегаконцепт-образ „Україна” в романі Пантелеймона Куліша „Чорна рада” (Бойко, 2010); Н. Коновалова – відображення концепту „Козаччина” у функціонально-семантичних полях епітетних словосполучень (Коновалова, 2010); Б. Циганок – концепт *воля* в поезії Т. Шевченка і П. Куліша (Циганок, 2010)), і власне лінгвістичних (О. Банзерук і Ю. Шакура вивчили військову лексику в історичній прозі П. Куліша (Банзерук, 2010); С. Соколова студіювала структурно-функціональні особливості антропонімів у романі П. Куліша „Чорна рада” (Соколова, 2010); С. Шевченко виявила стилістичну роль старокнижних елементів у романі П. Куліша „Чорна рада” (Шевченко, 2010)). Проте системного опису фразеології твору Пантелеймона Куліша здійснено не було.

Методи дослідження. Мета статті – систематизувати відомості про фразеологічні одиниці роману Пантелеймона Куліша „Чорна Рада”, вивчити їх в етнолінгвістичному аспекті, реалізувати часовий та просторовий розгляд стійких сполучень слів роману як культурний феномен художнього твору. У роботі використано описовий метод для репрезентації культурних кодів у фраземіці роману, апробовано структурно-семантичний та зіставний аналізи.

Виклад основного змісту. Під фразеологією твору Пантелеймона Куліша маємо на увазі прислів'я та приказки, використані автором у тканині роману (*На Січі, посеред глухого степу, треба бурлакувати, а в городах, посеред миру – женитись та господарювати* [ЧР, с. 139]; – *Що ж сталося із твоїм батьком? – спитав Сомко. – Ти-бо вже коли говориши, то говори одно; а то разом хочеш бути і за попа, і за дяка* [ЧР, с. 58]), власне фразеологізми (– *Одважив солі добре, – каже божий чоловік, да зробив негаразд* [ЧР, с. 20]), порівняння (– *Еге-ге! Бачу, бачу, куди доля хилить Україну! – говорив сам собі Шрам, понуривши голову, їхав позад усіх, не хотів ні з ким розмовляти. – Невже ж, – каже, – отес справді усе й розкотиться, як горох із жмені?* [ЧР, с. 75]), прокляття (*Продє! – не стерпівши, гукнув на його Шрам; да, схаменувшись, де він, зараз і переміг себе, – Цур тобі, – каже, – опріч божого дому* [ЧР, с. 41]) та ін. стійкі сполучення слів. В усій своїй сукупності вони створюють неповторність питомого українського середовища, що виявляється у світобаченні, світосприйнятті навколишньої дійсності, розумінні життєвих цінностей, відтворенні особливостей характеру людей, моральних і духовних цінностей.

У романі Пантелеймона Куліша нараховуємо більше 260 фразеологізмів, біля 35 паремій. Більшість паремій репрезентує козацьку звичаєвість, актуалізує цінності, характерні для козаків кінця XVII ст.: – *Батьку! – каже. – ... Да нехай сатана візьме мою душу, коли не рад я повсякчас вийняти за Вкраїну шаблю один против десятъох!* [ЧР, с. 84]; – *Мовчи, бабо! – сказав Кирило Тур. – Ваш брат у сьому не тямить сили. Вам жизнь іздається казнає-чим. Хата, піч, подушки – ото вам і все щастє. А козакові поле не поле, море не море, щоб ізнайти долю. Козацька доля в бога на колінах* [ЧР, с. 91]; – *Ні, шабля – чоловіча сила, а куля – суд божий* [ЧР, с. 111].

Крім того, з допомогою паремій письменник висловлює віру в краще майбутнє (*Прощай, пане князю. Прийде й на нашу улицу празник* [ЧР, с. 89]); демонструє складність життєвих ситуацій (– *Нічого не скажу. Мені більш їх жаль, ніж досадно; більш досадно, ніж страшно. Поки в мене в таборі козаки да гармати, я ні про що й гадки не маю* [ЧР, с. 115]); роз'яснює сутність козацьких уподобань (*Куля лукава: кладе правого й виноватого, а з шаблею – кому бог погодить* [ЧР, с. 111]); засуджує поведінку козаків, які змовляються проти громади (*Куди ж тебе тягне серце? – спитав Петро. – Невже котюга знов думає про сало, дармо що натовкли вже пикою об лаву?* [ЧР, с. 109]);

а також тих, які займають пасивну позицію (*Нехай там хоть догори ногами Ніжень перевернуть. Моя хата скраю, я нічого не знаю* [ЧР, с. 120]); образно характеризує поведінку дійових осіб (*– Пху! – аж плюнув з досади запорожець. – Ти йому образи, а він тобі луб'є! Голодній кумі хліб на умі. Згинь ти з своїми бабами! Доволі чоловікові і без них смутку* [ЧР, с. 109]).

З допомогою окремих паремій письменник формулює закономірності, помічені людством упродовж тривалого часу, які й нині виконують закладену в них дидактичну функцію: *Коли взявсь брехати по-собачи, то й пропадеш, як собака! Я тобі кажу, що пропадеш, як собака!* [ЧР, с. 139]; *– Я думав, вона вже забула прежні норови, аж, мабуть, вовка скільки хоч годуй, а він усе в ліс дивитиметься!* [ЧР, с. 83] (наразі усталилося вживання виразу в такому варіанті: *Скільки вовка не годуй, він все одно у ліс дивиться*); *– Ні, вже, мабуть, шкода перемішувати тісто, вийнявши з печі! Яке посадили, таке і спечеться. Буде з нас і того, що потанцювали днів зо два з запорожцями* [ЧР, с. 132].

Емоційність мовлення дійових осіб позначена також уживанням проклять: *– О, щоб вас господь побив праведним громом!* – каже тоді Шрам [ЧР, с. 112]. Це стійке сполучення слів зафіксоване загальнономовними словниками: **щоб Вас Господь покарав** ‘уживане як прокляття і виражає побажання невдачі, лиха, всього недоброго’ (ФС, I, с. 41); *– Боже правосудний!* – кажуть. – *Нехай же наші сльози упадуть на голову нашому ворогу!* [ЧР, с. 130].

Якщо класифікувати фразеологічні одиниці залежно від образного конкретизатора, то найбільшу групу серед них становлять фраземи соматичного культурного коду, серед яких є вислови зі словами *вухо, голова (11), голос, гортань, груди, губа (3), душа (8), зуб, коліно, крик, кров (2), кутній, мозок, морда, ніс (2), нога (4), нутро, око (7), пелька, погляд, пучка, рука (7), серце (18), сльоза (2), сон, чуб, чуприна, шия, язик*. Найбільшу фразеопродуктивність серед одиниць соматичного коду виявляє слово-концепт *серце (серденько), голова, око, рука*.

Аналізовані фразеологічні одиниці використано для характеристики персонажів (*Не один козак гірко плакав од сії думи, а Черевань тільки похитувавсь, гладючи черево; а щоки – як кавуни: сміявсь од щирого серця. Така була в його вдача* [ЧР, с. 17]); кваліфікації ознак їхніх дій: *– Рад я йому з щирого серця, – каже Шрам, пошли йому, господи, щасте й долю; тільки ж не та пора тепер, щоб гуляти напідпитку* [ЧР, с. 33]; *Я до вас із щирим серцем, а ви до мене з хитрощами* [ЧР, с. 29]; *Од щирого серця празниковали* [ЧР, с. 56] (**від щирого серця** ‘палко, гаряче’ (ФС, II, с. 800)).

Фраземи з домінантом *серце* слугують для точнішої передачі складності почуттів (*Отже, хоч небожата-жіноцтво вже і знали і корились своїй долі, да защеміло серденько в моєї Лесі од того занедбання* [ЧР, с. 56], тут фразему **щемить серце** вжито зі значенням

‘хто-небудь печалиться, тужить’ (ФС, II, с. 798); – *Браттє моє миле! – рече тоді полковник Шрам. – Тяжко мосму серцю!* [ЧР, с. 21], тоді як вислів **тяжко серцю** – ‘відчувати смуток, біль, жаль’).

Фразеологічні одиниці з образним конкретизатором *серце* автор використовує для вербалізації причини дії (– *Враг возьми мою душу, – закричав із серця Шрам, коли я ждав од Череваня такої речі!* [ЧР, с. 36], **із серця** ‘нестримно’ (ФС, II, с. 800)).

При описові глибини й ширості кохання П. Куліш насичує текст фразеологізмами, які можна назвати синонімами до слова *кохати*, бо вони актуалізують відтінки значень цієї лексеми: ‘відчувати радість, піднесення’ (*Обернувсь козак, переступаючи через поріг, – і серце в його заграло* [ЧР, с. 24]; **заграло серце** ‘хто-небудь відчув радість, піднесення, задоволення і т. ін.’ (ФС, II, с. 793)); ‘керуватися лише своїми почуттями’ (*А він же то, ослабиши усім тілом, жив тільки серцем* [ЧР, с. 71]; **жити серцем** ‘прислухатися лише до своїх почуттів’). Значення ‘ніжно ставитися, переживати’ реалізоване у фраземах **серце б’ється, серце своє шепче** (... *і хоть не зміг двигнути ні рукою, ні ногою, а серце билось, як вода в джерелі в криниці* [ЧР, с. 71]; *Взявши на ліву руку од дороги, пішов узенькою стежечкою, і як не звертав свої думки то на панотця, де то він обертається, то на тривогу по Вкраїні, а серце знай своє шепче* [ЧР, с. 90]).

Складність людських почуттів передано за допомогою антонімічного протиставлення: *Небога Леся то веселиться серцем, то тяжко сумує, як згадає, що мусить одна-одинок тратити молодії літа у гетьманській світлиці, слухаючи тільки військовії розправи да погриманне кубків за трапезою* [ЧР, с. 71]; **веселитися серцем** ‘перебувати в піднесеному настрої, схвильованому стані’, **тяжко сумувати** ‘тривожитися, печалитися’.

Завдяки фразеологізмам П. Куліш змальовує людські почуття образно, поетично, з використанням фольклорних мотивів: *Леся не спускала з його очей, а в тих очах сіяла й ласка, й жаль, і щось іще таке, що не вимовиш ніякими словами. Сподобавсь, видимо, козак дівчині* [ЧР, с. 24]; де **не спускати з очей** означає ‘постійно пильно дивитися на кого, що-небудь’ (ФС, II, с. 854)).

Фразеологізми з константою *серце* передають глибину душевних переживань дійових осіб, що реалізовано завдяки вживанню загальновідомих стійких сполучень слів (*От же ніщо тіє не оборонило ляхів і недоляшків: допекли козакам і поспільству до самого серця* [ЧР, с. 23]; **допекти до серця** ‘дуже зачіпати, боляче вражати когось, торкаючись чогось найболючішого для нього’ (ФС, I, с. 262)), а також оказіональних (– *Ну, а куди ж би тебе ще тягнуло серце? – каже Петро* [ЧР, с. 109]; **серце тягне** ‘хто-небудь сповнюється приємними почуттями до когось’). Іноді в романі ужито фразеологізми, що є варіантами загальновідомих, наприклад, у реченні **Серце в його зомліло, як зміркував собі, що то з того може за лихо уродитись!** [ЧР, с. 35]

використано фразу **серце зомліло**, тоді як у лексикографічних працях зафіксовано вислів **серце тліє** ‘хто-небудь зазнає моральних страждань, тяжко переживає’ (ФС, II, с. 795).

Психологічний стан людини П. Куліш зображує завдяки фразеологізмам, що репрезентують крайній ступінь збентеженості, збудженості, високий ступінь експресивності дійової особи: *По гаю пішла луна, а голос її так і **проїняв** мого Петра **до самого серця*** [ЧР, с. 63], **проїняти до серця** ‘хвилювати, тривожити або зворушувати когонебудь чимсь’ (ФС, I, с. 50); ***Повернулось** у старого **серце**, як почув, що козацька кров ілється понад Дніпром через Виговського і через навіженого Юруся Хмельниченка, що одержав після його гетьманованнє; а як досталась од Юруся булава Тетері, то він аж **за голову вхопився*** [ЧР, с. 16], **серце повернулось** ‘хто-небудь починає прихильно ставитися, відчуває симпатію, любов до когось (перев. після якогось непорозуміння, незгоди, сварки і т. д.)’ (ФС, II, с. 796), **ухопитися за голову** ‘дуже розхвилюватися через безвихідність становища, несподіваність, безнадійність і т. ін.’ (ФС, II, с. 917).

Фразеологізми з домінантою *серце* нерідко можна замінити прислівниками, що вказують на міру і ступінь дії: *Співаючи пісню, **од серця голосить** і до плачу доводить, а сам підведе вгору очі, наче бачить таке, чого видючий зроду не побачить* [ЧР, с. 18], **од серця** ‘нестримно, щиро’ (ФС, II, с. 800); *Як же поглянув він отак на неї, то наче аж **до серця досяг її очима*** [ЧР, с. 54], **досягнути оком** ‘побачити, сприйняти зором’ (ФС, I, с. 265); **до серця** ‘глибоко’.

Загалом фразеологізми з образним конкретизатором *серце* є одним із текстотворчих засобів психологізму роману, що здійснено завдяки відтворенню складності людських переживань, уживанню засобів мовної експресії.

Чільне місце в тканині роману належать фраземам антропного культурного коду з образними конкретизаторами *батько, дочка, запорожець (2), зять, козак (2), лицарство, лях, мати, пан, старшина, чоловік*: – *Е, добродію мій! – каже, зачервонівшись з сорому, Гвинтовка. – **Запорожець запорожцеві не пара*** [ЧР, с. 87]. Фраземи цього культурного коду зазвичай об’єктивно характеризують дійових осіб: запорожців (*А там як сипнув грішми, **так запорожці за ним роєм*** [ЧР, с. 21]); козаків (– *Е, – каже, – так, мабуть, правда сьому, що кажуть: **зроду-звіку козак не був і не буде катом!** – і почав ходити по світлиці* [ЧР, с. 142]; *Нема вже й тепер ні в міщанина, ні в мужика се моє, а се твоє. Усе стало обще; **козак усюди став господарем, як у себе в кишені. Чого ж вам іще хочеться?*** [ЧР, с. 139]); простих людей (*Геть, мамо, геть! **Чоловік не скотина, більш відра не вип’є*** [ЧР, с. 110]), прочан (***Божий чоловік** ясен був на виду, мов душа його жила не на землі, а на небі* [ЧР, с. 22], **божий чоловік** ‘паломник, прочанин; юродивий’ (ФС, II, с. 950); старшину (***Старшини там багато, та нікого слухати*** [ЧР, с. 19]).

Зіставляючи вподобання різних суспільних верств населення, Пантелеймон Куліш подає соціальний портрет тогочасного суспільства: *Усякому своє: козакам – шабля, вам – безмін да терези, а поспільству – плуг да борона* [ЧР, с. 34]. З цією метою він іноді вдається до розширення компонентного складу загальноновживаних фразеологічних одиниць та модифікації їх: – *Не положу! Нехай скажуть мені мої підручники (і поглянув гордо на обидва боки). А вас, голодранців, я не знаю, звідки ви втерлись між козацьке лицарство!* [ЧР, с. 126], де вислів **втертися в довіру** ‘будь-якими засобами домогтися чиеїсь прихильності, любові і т. ін.’ (ФС, I, с. 158) репрезентований як **втертися між козацьке лицарство**.

Фразема **пошитися в пани** ‘вважати себе паном, діяти так, як подобає панові’ побудована за зразком **пошитися в дурні** ‘дати себе ошукати, одурити’ (ФС, II, с. 685): – *Еге, добродійко! – каже Шрам Череванисі. – Да твій брат справді, бачу, у пани пошився! Коли козак водив хорти за собою на мотузках?* [ЧР, с. 82]. Подібність виразів надає тексту пейоративного значення.

Критичність ситуації, крайній ступінь напруження фізичних і психологічних зусиль передано стійким сполученням слів **або пан, або пропав** (*Било козацтво в ту війну на те, що або пан, або пропав, то не кожен писався власним прізвищем* [ЧР, с. 16], **або пан, або пропав** ‘домогтися усього бажаного чи все втратити’ (ФС, II, с. 607)), що має модифікат **сьогодні пан, а завтра пропав** (– *Угамуйсь, пане гетьмане, на сю годину; лучше подумай, як од свого ворога скоріш одкараскатись, щоб через тебе та й усім нам не було – сьогодні пан, а завтра пропав* [ЧР, с. 143]).

Контамінація кількох фразеологізмів створює контекст, у якому протиставлено дії кількох осіб, охарактеризовано їхню поведінку: – *А далі... Се вже так завжди буває, що скоро чоловік зробить добре діло, то сатана, не за хлібом його згадуючи, і підсуне іскушення...* [ЧР, с. 52], де накладаються значення висловів **чоловік зробить добре діло** ‘людина чесно виконає свою справу’, **сатана підсуне іскушення** ‘обставини складуться несприятливо’, **не за хлібом його згадуючи** ‘гріх згадувати за столом нечистого’.

Укладаючи характеристику суспільної ситуації у вуста дійових осіб, автор образність їхнього мовлення використовує для номінації часу, способу чи інтенсивності дії тощо. Зокрема, у наративі джури Івана Брюховецького (‘*Один, – каже, – тому час, що батько в плахті. Нехай повеличаються, як поросся на орчику, а там доволі з їх буде й греблі гатити. Буде кому панувати на Україні і без мугирів. Івану Мартиновичу аби козацтво пригорнути до свого боку*’ [ЧР, с. 126]) використано низку фразем, функція яких полягає в посиленні експресивності висловлення: **тому час, що батько в плахті** ‘щось недовготривале, випадкове’, **як поросся на орчику** ‘надто, особливо’

(ФС, II, с. 678), **хоч греблю гати** ‘дуже багато, велика кількість кого-, чого-небудь’ (ФС, I, с. 170).

У наративі Кирила Тура (*Казнає-що! Так робить тільки, хто й того не розшилопає, що своя сорочка до тіла ближче. То якби прийшлося положити голову за дітей абощо, так се було б святе діло, бо сказано: який батько дітей не жалує? А то підстав під обух голову за химеру! Ні, мій добродію, в нас на Україні таких божевільних не дуже густо! А я ж хіба виродок?* [ЧР, с. 148]) зібрано різні за сутністю стійкі сполучення слів: приказку **своя сорочка до тіла ближче** ‘власні справи здаються важливішими’, фраземи **зложити (покласти) голову** ‘загинутися в боротьбі’ (ФС, I, с. 338), **святе діло** ‘функціонує для вираження схвалення чогось, задоволення з приводу того, чому надається перевага над чимось іншим’ (ФС, I, с. 247); **підставити (підставляти) голову під обух** ‘наражатися на небезпеку без потреби в цьому’ (СУМ, 5, с. 598), **не дуже густо** ‘рідко трапляється’; афоризм **який батько дітей не жалує?**, що забезпечило доказовість мовлення головного героя твору, додало образності й експресивності, допомогло зобразити Кирила Тура як народного лицаря, мудреця.

Пантелеймон Куліш удається до використання фразеологізмів, компонентами яких стали рідковживані чи застарілі слова, коли треба зіставити колишні й теперішні узвичаєні дії в суспільстві. Так, у реченні *У нас, скоро чоловіка спантеличить мирська суєта, та в куну або до кози не саджають, а зараз – іди собі к нечистій матері!* [ЧР, с. 58] автор уживає фраземи **спантеличить мирська суєта** ‘зіб’є з правильного шляху дріб’язковість інтересів, повсякденні справи’ (СУМ, 9, с. 829), де *суєта* (рідковживане) – безладний рух, клопоти, метушня; **саджати в куну, до кози** (застаріле) ‘саджати до в’язниці’ (СУМ, 4, с. 209); **іти к нечистій матері** ‘функціонує для вираження зла на кого-небудь, незадоволення, обурення з приводу чогось, бажання позбутися когось’ (ФС, I, с. 350).

У тексті роману зіставлено стійкі вирази **наш брат, свій брат і не свій брат**: *Тепер чортзна як стало на Україні! – каже, усе-таки за вікном, голос. – Наш брат не у всякі двері й сунься* [ЧР, с. 87]; *Себто вже наш брат їм не кумпанія, – от воно що!* [ЧР, с. 33], де **наш брат** – ‘ми, я і подібні до нас, до мене’ (ФС, I, с. 47), **не свій брат** ‘не подібний до нас’; **свій брат** ‘подібний до нас’ (– *Годі лиш, батьку! – крикне Брюховецький – Чого се розпустив морду, як халяву? Та се не Січ: тут тобі гетьман не свій брат!* [ЧР, с. 139]).

Релігійний етносубкод репрезентовано фраземами, що мають такі стрижневі слова: *Бог, Господь*, демонологічно-антропоморфний – *диявол, нечистий, чорт* (5).

Лексема *Бог* маркує усні висловлення, у яких використано вільний переказ цитат з книг церковного вжитку(– *Бачте, – каже, – я вам казав, що нічого журитись! Та вже, мабуть, вас так бог создав, щоб усе киснути* [ЧР, с. 110]); прислів’я (– *Знаєш що, батьку! – каже йому*

Петро. – Шкода, що молодому старого не до ладу вчити, а я сказав би тобі гарну гуторку: не хвались, та богу молись! [ЧР, с. 90]); звертання (**Боже правий! Боже правий!** *Та се ж твій Петрусь! Орел, а не козак!* [ЧР, с. 13]); традиційні народні побажання (– *Еге, добродію, – каже Василь Невольник, – блажую часть избрав собі пан Черевань – нехай його господь на світі подержить! Мало куди й виходить із пасіки* [ЧР, с. 14]), прокляття (**Нехай на тебе так Господь оглянеться, як ти на мене оглянувся!** [ЧР, с. 18]).

За спостереженнями Л. Савченко, найпоширенішим в українській демонології є образи фантастичних істот – чорта, біса, дідька (Савченко 2013, с. 191). Дослідники української народної культури вважають образ *чорта* фольклорним за походженням, однак під впливом християнства він зазнав змін, через що втратив свої первинні ознаки і став антиподом до релігійних понять (Войтович 2002, с. 591). Не випадково в тексті „Чорної ради” лексема *чорт* у фразеологізмах контрастує з лексемою *пін*: – *Так, як чорт із попом. Я вже давно на його чигаю, і в Києві – сам здоров знаєш – трохи не доказав йому дружби. А наші дундуки подякували мені киями. Отака в світі правда!* [ЧР, с. 143].

Мати якісь стосунки з чортом уважали гріхом, найстрашнішою карою. Тому й усталилися вирази **піти до чорта в зуби, попасти чортові з зуби** тощо: *А вже радніший я піти до чорта в зуби, ніж оддати тобі бранку* [ЧР, с. 68]; *Уже вертавсь у Паволоч, думав, що ти **попавсь навіки чорту в зуби**, так їхав рятувати паволочан* [ЧР, с. 146] (**попасти чорту в зуби** ‘у найнебезпечніше або найвіддаленіше місце; у найскрутніше становище, у найскладніші обставини’ (ФС, II, с. 955)). Фразеологізми з лексемою *чорт* надають висловленню експресивності, згрубілості: *Коли б не козаки, то давно б вас **чорт ізлизав**, давно б вас досі ляхи з недоляшками задушили або татарва погнала до Криму!* [ЧР, с. 34] (**мов чорт ізлизав** ‘хтось непомітно безслідно зник’ (ФС, II, с. 954)). Ще більшої експресивності вислову автор досягає, використовуючи образ *чортяки*: – *Іванцеві, бгате, – Черевань Гвинтовці, – нічого торговатись: він давно вже **чортяці душу запродав**, так йому тепер чи турок, чи православний – усе однаково.* [ЧР, с. 119] (**запродати душу чорту** ‘зрадити кровні інтереси кого-небудь, відступитися від усього загальнолюдського’ (ФС, I, с. 316)).

Видовими до поняття *чорт* є найменування *нечистий, диявол*, що мають меншу фразеопродуктивність: – *Ну, паніматко! – каже Кирило Тур. – Давай же нам тепер такої горілки, щоб і сам диявол зайшов у голову! Та давай цілу боклагу; таким лицарям, як ми, пляшки й на одного мало* [ЧР, с. 110]; *Мабуть, **нечистий напутив його*** [ЧР, с. 21].

Образ *дороги*, що є в романі вдалим сюжетним прийомом, у складі фразеологізму використано тричі: він постає як **ледача дорога** ‘обрана легковажно, нерозумно’ (– *Ледачу ж вибрав він дорогу – каже Шрам* [ЧР, с. 55]); **нова дорога** ‘знову вирушити в подорож’ (*Уставши вранці, пішов Петро у станю, а на стані вже панотцевого коня й немає: це до*

світу махнув старий у нову дорогу; десь його й сон не взяв [ЧР, с. 90]); згадано також звичай бажати гарної дороги після випроводжання, супроводжуючи це чаркою горілки: *Ось і ми поглядимо тобі дорогу* [ЧР, с. 59].

Темпоральне прочитання фразеології роману „Чорна рада” засвідчує, що автор передусім прославляє козака як справжнього лицаря, демонструє козацькі звичаї, вдачу, звитягу, що позначилося на компонентному складі стійких сполучень слів. Так, у висловлюванні *От же здоров'я почало брати гору, наповняло козацьке тіло, як вода колодязь; і губи зачервонили, і очі заграли* [ЧР, с. 71] Пантелеймон Куліш до складу фраземи **брати гору** уводить лексему *здоров'я*, а порівняння **наповнює, як вода колодязь** додає до словосполучення **козацьке тіло**. Автор зауважує, що в козака і мова особлива, не така, як у звичайних людей: *Тепер таки наломивсь балакати по-козацьки, а скоро прийшов до нас, то насмішив братчиків своєю мовою: усе тільки „бре” та „море”!* [ЧР, с. 51].

Минувшина постає в романі завдяки використанню приказок про історичні значущі бойові подвиги наших пращурів (*Скажуть: „Йди собі геть: нам таких маміїв не треба!”* [ЧР, с. 93]); згадки про особливості натурального ведення господарства, торгівлі (– *Та хоч би й про тих, що за віз хворосту платять по дві пари волів. Та ось вони й самі йдуть до твого вельможного панства. Без мене ти їм не дав і приступу* [ЧР, с. 87]); уведення в стійкі сталі звороти назв посад, колишніх державних установ тощо (*Засівши в їх магістрати, в ратуші, старшина козацька орудує їх війтами, бурмистрами і райцями, як чортяка грішними душами* [ЧР, с. 88]), згадування про давні способи покарання зрадників (*Да ото й судили його військовою радою і присудили усікнути голову* [ЧР, с. 21]).

Пантелеймон Куліш удається до фольклоризації мовлення дійових осіб чи авторської мови, уводить до тексту роману яскраві фольклорні образи, що свідчить про збагачення українського художнього дискурсу генетично властивим для українців фольклорним типом мовлення (*Ми давай дяковати, а він: „Що мені з такої дяки? Тоді мені подякуєте, як на рушнику з вашою кралею стану”*). *Ми знов так і похололи: із одного лиха да в друге! І таки справді думали, що в його ся думка в серці* [ЧР, с. 152]; *Суджений буде ясен красою між усіма панами і гетьманами; замість очей будуть зорі, на лобу – сонце, на потилиці – місяць* [ЧР, с. 30]), де помічаємо назву передвесільного обряду, образні характеристики ситуації, відображення народного уявлення про чоловічу красу нареченого.

Автор роману вживає поширені на той час назви етносів (*Було, чи вийде серед церкви з наукою, то все одно мирянам править: „Блюдіться, да не порабощенні будете; стережіться, щоб не дано вас ізнов ляхам на поталу!”* [ЧР, с. 16]); використовує фразеологізми, пов'язані з давніми виробничими процесами (*І чи раз же то траплялось, що*

сердешний сіромаха попогасає по городах, ухопить, як там кажуть, шилом патоки да, побачивши на власні очі, що чортмає в світі нічного путного, покине жінку й дітей, вернеться в курінь [ЧР, с. 58]); реаліями суспільного життя того часу (*Нехай міщане дечим і поживились од козаків у польську заверюху, та вже ж і козаки почали тепер нагинати їм шиї справді по-шляхетськи* [ЧР, с. 88]).

Просторове прочитання тексту роману засвідчує, що автор намагається відобразити в ньому особливості усного побутового мовлення вихідців з різних ареалів України. Він використовує фразеологізми, що мають у своєму складі локально вживані слова (*„...Нехай повеличаються, як поросся на орчику, а там доволі з їх буде й греблі гатити”* [ЧР, с. 126], де *орчик* – ‘дерев’яний або залізний валок, до якого прикріплюють посторонок в упряжці’ (СУМ, 5, с. 75); ‘деталь воза’ (Гнатишак 2017, с. 370); дієслова з суфіксом *-ова*, уживані в багатьох ареалах України (*„...Буде кому пановати на Вкраїні і без мугирів. Івану Мартиновичу аби козацтво пригорнути до свого боку”* [ЧР, с. 126]; *Василь Невольник з великої радості не знав, що й робити: кинувся до Шрама і поціловав його в коліно* [ЧР, с. 13]); закінчення *-є* для іменників середнього роду, характерне для говірок південно-західного наріччя (*Правда, й Кирило Тур був у Січі не послідуцій, був козак-душа, а не братчик, да й вина ж його була дуже тяжка: більшої вини й не було, здається, в запорожців над оте скаканне в гречку* [ЧР, с. 104]) та ін.

Письменник послуговується усіченими дієслівними формами, що звичні для усного мовлення: – *Властю мою гетьманською бороню тобі, князю, втручатись у наші справи! Козаки самі собі судді: два з третім, що хотя роблять. А візьміть, небожата, та вкиньте в глибку сього бунтовника!* [ЧР, с. 130].

Мовлення дійових осіб багате на просторіччя, згрубілі й лайливі слова, що можуть входити до складу стійких сполучень слів чи бути синонімами до фразем (*Зцапали, – кажуть, – пане гетьмане, як kota над салом. Уже нам давно до ушей донесено, що притьмом Олекса Сенчило скаче в гречку: „Е, постривай же, – кажемо, – гаспедський сину! Ми ж присочимо тебе!” – та вже ото й чигали його, не спускали з очей* [ЧР, с. 138], де *зцапати* ‘схопити’, *гаспедський син* ‘лайка’ (Жайворонок, 2006, с. 132); *просочити* ‘перенос. насичувати якимось запахом’ (СУМ, 8, с. 292); *чигати* ‘очікувати появи, чекати, підстерігати’ (СУМ, 11, с. 321)). У більшості випадків такі слова мають спеціальну позначку *лайливе, зневажливе* (*І така завелась смілость у вражих мугирів, що їде значний козак улицею, ніхто й шапки не ламає* [ЧР, с. 84]; *мугир* ‘лайл., зневажл. вайлувата, неотесана, груба людина’ (СУМ, 4, с. 818)).

П. Куліш утворює слова з прозорою внутрішньою формою, що надає висловленню пейоративного забарвлення (*Запорожці тепер з міщанами як рідні брати; п’ють да компонують укупі, як би нашому*

брату яму викопати [ЧР, с. 84], де *компонують*, імовірно, утворено від запозиченого *компанія*).

Авторська мова роману та мова персонажів насичена фольклоризмами, чому сприяють фразеологічні одиниці зооморфного коду, представлені висловами з образними конкретизаторами *вовк, вовчиця, ворона, голуб, кінь, кобила, кіт, коза, миш, поросся, псяюха, собака, сокіл*. Вирази зі сфери „тваринного світу вже в сиву давнину набирали метафоричних значень і з ними були відомі вже в античній культурі” (Прислів’я, 1989, с. 17). Алегоричний характер сталих висловів з назвами диких та свійських тварин, птахів зумовив їхнє значне поширення, а значить, і здатність до перетворень, адже кожен зоономен називає істоту, поведінка якої вже відома цій мовній спільноті: *Треба нам тепер такого полковника, щоб знав, де вовк, а де лисиця* [ЧР, с. 16].

Зоономени в тексті роману входять до складу метафоричних висловів (– *Казнає-що робиш ти, батьку! Хто ж таки лякає так жінок? Але ж і в тебе, тривай, була мати: не вовчиця тебе на світ породила!* [ЧР, с. 95]; – *Покинь тепер усіх Череванівен, синку! – каже понуро Шрам. – Нехай хапають кого хотя. Рушай за мною; нам тут нема більши діла: заклывала ворона нашого сокола!* [ЧР, с. 135]); порівнянь (Бідолаха Джеджелій із жменею тих сіромах улетів у Київ, *як голуб у гніздо за шуляком; а ви підперли його, зайці нікчемнії?* [ЧР, с. 34]); власне фразеологізмів (Сідлай коня! *Тебе б треба, взявши за шию, вести до обозу на віршовці, як собаку, та вже я честь на собі кладу: пограй уже, так тому й бути, в остатній раз на коні!* [ЧР, с. 94], *грати на коні* ‘вправно їздити’).

З допомогою стійких сполучень слів, образними конкретизаторами яких є зоономени, Пантелеймон Куліш показує козацьку звичаю (Я вам казав, що *пограю сьогодні конем по полю* [ЧР, с. 95]); оцінює поведінку дійових осіб (– *Зцапали, – кажуть, – пане гетьмане, як котка над салом* [ЧР, с. 138]); констатує наявність якоїсь закономірності в житті суспільства (*Два коти в одному мішку не помиряться... Чом же оце нема в мене сили до закінчення?* [ЧР, с. 142]; *Коли миш голови не одкусить, то й він по-батьківськи трубитиме козакам на приступи; та й тепер уже трубить на всю хату* [ЧР, с. 32]); образно характеризує ситуацію, особу (*Старі вже більши і не згадували, бо і в Череваня, і в Шрама була така думка, що ще поспіють з козами на торг* [ЧР, с. 28]; – *Боже правий! Боже правий! Та се ж твій Петрусь! Орел, а не козак!* [ЧР, с. 13]); указує на неправильність дій (– *Отепер то в нас кобила порох поїла! Не я вже полковник ніженський, а Гвинтовка! Дивись, як пірначем над козаками посвічує!* [ЧР, с. 129]).

Порівняння і прислів’я, складниками яких є назви тварин, характеризують переважно негативні риси характеру людини: гордовитість (*Сидять там окаянні в Січі да тільки п’янствують, а очортіє горілку пити, так і їде в городи да тут і величається, як поросся на орчику* [ЧР, с. 41], *як поросся на орчику* ‘надто, особливо’

(ФС, II, с. 678)); боягузтво (*А зверху і підписано: „Не трусись, псяюхо: губи поб'єш”* [ЧР, с. 25]); ненаситність (*Я ж кажу, що мій батько, скоро розчовпав, що **пожививсь, як собака мухою**, то й заскучав по братчиках* [ЧР, с. 58]); ворожість (*У нас як кому **припаде до душі** руса коса, то **вхопить, як сокіл чайку**, та й до попа* [ЧР, с. 53]); незмінність поривань, удачі (*Бач, лядське кодро! – каже тоді крізь зуби Гвинтовка. – Я думав, вона вже забула прежні нориви, аж, мабуть, **вовка скільки хоч годуй, а він усе в ліс дивитиметься!*** [ЧР, с. 83]). Удалим є використання фраземи *котюзі по заслугі* (– *Га га-га! – зареготав ізнов Черевань. – **Котюзі до заслугі*** [ЧР, с. 21]).

Висновки та перспективи подальших досліджень. У романі Пантелеймона Куліша „Чорна рада” використано систему стійких сполучень слів, чільне місце в якій посідають паремії та власне фразеологізми (35 і 260 відповідно). Їхнє вживання підпорядковане ідейно-тематичній спрямованості роману, зокрема осмисленню історичної ролі козацтва в історії українського народу. Письменник використав енциклопедійно-пізнавальний, лінгвістичний та дидактичний потенціал фразеологічних одиниць, ужитих у романі, для створення фольклорно-генетичного варіанта національного письменства, фольклоризації мовлення дійових осіб та авторських відступів.

Центральне місце у фраземіконі твору посідають одиниці соматичного культурного коду, які допомагають передати психологічний стан персонажів, складність людських почуттів, вербалізують причини й ознаки дії. Фраземи антропного культурного коду покликані описувати суспільну ситуацію, характеризувати дійових осіб та демонструвати доказовість їхнього мовлення. Стійкі сполучення слів релігійного та демологічно-антропоморфного етносубкоду актуалізовані у звертаннях, цитатах релігійної тематики, традиційних побажаннях, прокляттях тощо.

Темпоральне прочитання фразеології роману „Чорна рада” засвідчує, що автор передусім прославляє козака як справжнього лицаря, демонструє козацькі звичаї, вдачу, звитягу, що позначилося на компонентному складі стійких сполучень слів. Минувшина постає в романі завдяки використанню приказок про історичні значущі бойові подвиги наших пращурів; згадки про особливості натурального ведення господарства, торгівлі; уведення в стійкі сталі звороти назв посад, колишніх державних установ, згадування про давні способи покарання зрадників. Просторове прочитання тексту роману підтверджує, що письменник намагається відобразити в ньому особливості усного побутового мовлення вихідців з різних ареалів України.

Перспективи дослідження вбачаємо в тому, щоб виконати зіставне вивчення фразеології творів класичної літератури ХІХ століття.

Література та джерела

- Банзерук, О. В. & Шакура, Ю. О. (2010). Військова лексика в історичній прозі П. Куліша. *Література та культура Полісся*. Вип. 59. Ніжин: Вид-во НДІ імені М. Гоголя. С. 15 – 20.
- Бойко, Н. І. (2010). Репрезентація мегаконцепту-образу „Україна” в романі Пантелеймона Куліша „Чорна рада”. *Література та культура Полісся*. Вип. 59. Ніжин: Вид-во НДІ імені М. Гоголя. С. 3 – 10.
- Войтович, В. М. (2002). *Українська міфологія*. К., 664 с.
- Гнатишак, Ю. (2017). *Слова з Болехова*. Л., 636 с.
- Жайворонок, В. (2006). *Знаки української етнокультури*. К., 703 с.
- Коновалова, Н. Ю. (2010). Відображення концепту „Козаччина” у функціонально-семантичних полях епітетних словосполучень (на матеріалі історичного роману „Чорна рада”). *Література та культура Полісся*. Вип. 59. Ніжин: Вид-во НДІ імені М. Гоголя. С. 11 – 14.
- Нахлік, Є. К. (1994). Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. *Куліш П. Твори: у 2 т.* (Т. 1, с. 5 – 36). К.: Наук. думка.
- Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини (1989). К., 480 с.
- Савченко, Л. В. (2013). *Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти*. Сімферополь, 600 с.
- Соколова, С. В. (2010). Структурно-функціональні особливості антропонімів у романі П. Куліша „Чорна рада”. *Література та культура Полісся*. Вип. 59. Ніжин: Вид-во НДІ імені М. Гоголя. С. 21 – 29.
- СУМ – Словник української мови: в 11 т. (1970 – 1980). К.: Наук. думка.
- ФС – *Фразеологічний словник української мови* (1993). В. М. Білоноженко. К., 984 с.
- Циганок, Б. І. (2010). Концепт воля у поезії Т. Шевченка і П. Куліша. *Література та культура Полісся*. Вип. 59. Ніжин: Вид-во НДІ імені М. Гоголя. С. 37.
- ЧР – Пантелеймон Куліш „Чорна рада”, & Богдан Лепкий „Мотря” (2008). *Вибрані твори*. К., 400 с.
- Шевченко, С. П. (2010). Стилiстична роль старокнижних елементiв у романi П. Куліша „Чорна рада”. *Література та культура Полісся*. Вип. 59. Ніжин: Вид-во НДІ імені М. Гоголя. С. 29 – 36.

Стаття надійшла до редакції 27.06.2019 р.

Прийнято до друку 29.06.2019 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Ніколаєнко І. О.